نور افروز خواجه

شاهه ڪريم جو شاهه لطيف تي اثر

سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي شاعر ٿي گذريا آهن ، ۽ اڃان پيدا ٿيندا رهندا. پر شاهه لطيف ۽ شاهه ڪريم جهڙا شاعر مشڪل ليندا.

”شاهه لطيف پنهنجي سنڌ جو سرتاج هو ته شاعر شاهه ڪريم سنڌي شعر جو وهائو تارو ، سنڌ جو ڄاسر ۽ شاهه لطيف جو مبشر هو“ (١)

انهيءَ ڪري شاهه لطيف کي شاهه ڪريم جي ڪلام سان دلي رغبت هئي ۽ سندس رسالو پاڻ سان هميشه گڏ هوندو هوس . اهوئي سبب آهي جو شاهه لطيف جي رسالي جي قلمي نسخن ۽ پراڻن ڇپيل رسالن ۾ شاهه ڪريم جا ڪيترائي بيت گڏ آيل آهن . انهيءَ کان سواءِ شاهه لطيف جي ڪن بيتن ۾ شاهه ڪريم جي بيتن جون سٽون پڻ ملايل نظر اچن ٿيون .

مضمون جي لحاظ کان به شاهه ڪريم جي ڪلام جو شاهه لطيف جي شعر تي ٻن قسمن جو اثر نظر اچي ٿو. هڪ ته شاهه لطيف ڪيترائي بيت شاهه ڪريم جي بيتن جي پيران ڇيا آهن . جنهن ڪري شاهه ڪريم جي بيت وارو مضمون وڌيڪ واضع ٿئي ٿو. ٻيو ته شاهه لطيف شاهه ڪريم جي بيتن وارو مضمون پنهنجن بيتن ۾ پيش ڪندي جدت پيدا ڪئي آهي .

---

(١) عمر بن محمد دائود پوٽو. ”شاهه ڪريم جو ڪلام“، شاهه لطيف ثقافتي مرڪز.

تنوير عباسي پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو ته:

”شاهه لطيف کي ماضي جي ورثي ۾ شاهه ڪريم جي شاعري مِلي. جنهن جي صوفيائي شاعريءَ ۾ حقيقت جي اڻ سڌي اظهار جون روايتون موجود آهن. شاهه لطيف نه رڳو انهن روايتن کي قائم رکيو پر انهن کي ادب ۾ هڪ مستقل جاءِ ڏئي ڇڏي“ (١)

واضع رهي ته شاهه لطيف جي شعر جو بنيادي پٿر شاهه ڪريم جو ڪلام آهي ۽ پاڻ انهيءَ پٿر تي عمارت اڏي اٿائين. انهيءَ ڪري ٻنهي شاعرن جا اهڙا بيت، جيڪي موضوع، مضمون، سٽاءَ، ۽ هيئيت جي لحاظ کي هڪ جهڙا آهن. انهن مان ڪجهه مثال پيش ڪريون ٿا.

سوئي هيڏانهن، سوئي هوڏانهن، سوئي ڏمن وسي،
تي همن سندي سوجهري، سوئي سو پسي.

شاهه ڪريم فرمائي ٿو ته ڏٺي هڪ آهي ۽ سندس ڪو ثاني ڪونهي، هيءَ صوري ظاهري گهڻائي سندس هيڪڙائيءَ مان نڪتي آهي. هو پاڻ سهڻون شهون پيدا ڪندڙ آهي ۽ پاڻ ئي پنهنجي سونهن تي حيران آهي. هي صورو ماندياڻ سندس ئي منديل آهي. هر هڪ روپ ۾ پاڻ سمايل آهي.

شاهه لطيف ساڳي سٽا تي هي بيت چيو آهي.

سو هي، سو هو، سو اجل، سو الله،
سو پرين، سو پساهه، سو ويري، سو واهرو.

شاهه لطيف فرمائي ٿو ته جيڪي به جهان ۾ آهي، سو

( ) شاهه لطيف جي شاعري، ”تنوير عباسي“ شاهه لطيف ثقافتي مرڪز ١٩٧٦ع

ڏٺيءَ جي سهاري ٻيو تڪيو، وٽس ٻاجهه جي ڪمي ڪانهي، اهوئي وات ڏيکاريندڙ آهي ۽ اهوئي وات بند ڪرڻ وارو آهي، جنهن کي چاهي عزت وارو ڪري ۽ جنهن کي چاهي ذلت ڏي.

شاهه ڪريم فرمائي ٿو ته:

وائي ٻي م پڙ، مران موران پڪڻان،
ٻـلا سندو سڄڻين، هو هلاچو هل.

شاهه ڪريم فرمائي ٿو ته ساراهه هڪ ڏٺيءَ کي جڳائي جو ٻنهي جهانن جو والي آهي. جي سندس هيڪڙائيءَ کي سڃين ٿا، سي ڪڏهن ٻه راهه تان نتا ٿڙن ۽ کين ڪوبه ڏک نٿو رهي. ساڳئي مقصد کي ذهن ۾ رکندي شاهه لطيف فرمائي ٿو ته:

وحد تـان ڪثرت ٿـي، ڪثرت وحدت ڪل،
حق حقيقي هڪڙو، ٻـوليءَ ٻيءَ مَ ڀل،
هـو هـلا چـو هـل، ٻاالله سندو سڄڻين.

هيڪڙائي سان ئي ڳهٽائي ٿـي، هـيءَ ڳهٽائي سموري هيڪڙائي آهي. ڏٺي هڪ آهي، ٻي ڪنهن ۾ ڳالهه تي پلجي نه وڃجي، هيءُ سمورو هل ۽ هنگامو هڪ ٻرينءَ جو ئي آهي.

شاهه ڪريم فرمائي ٿو ته رب وڏي شان وارو آهي ۽ ٻاڻ ئي سونهن جو جوهر آهي، هو ٻاڻ ئي هر ڪنهن جي حفاظت ڪندڙ ۽ چاڻ رکندڙ آهي.

شاهه ڪريم:- ٻاڻ ئي سلطان، ٻاڻ ئي ڏي سنيهڙا،
ٻـاڻ ڪر ٻاڻ لهي، ٻـاڻ سڃاڻي ٻـاڻ.

شاهه لطيف هيئن ٿو فرمائي ته:

پاڻهين پسي پاڻ کي، پاڻهين محبوب،
پاڻهين خلقي خوب، پاڻهين طالب تن جو
(سر ڪلياڻ)

يعني، الله (رب) پاڻ ئي پرين آهي، ۽ پاڻ ئي پنهنجي سونهن پيو پسي. هو پاڻ ئي سهڻيون شيون تو رچي ۽ وري پاڻ ئي انهن تي فدا ٿئي ٿو.

شاهه ڪريم فرمائي ٿو:

تون چئو الله هيڪڙو، وائي ٻي م سک،
سچو اکر من ۾ سوئي لکيو لک.

شاهه لطيف انهيءَ ڪي هيئن ٿو وڌيڪ واضح ڪري ٿو:

چئو تون الله هيڪڙو، ٻي وائي وساري ڇڏ،
اوتان توسين ڪڏ، سچڻ ساهه پساهه ۾.

شاهه ڪريم ۽ شاهه لطيف جي شاعري ان لحاظ کان به عظيم آهي، جو هنن جي شاعري سندن ديس جي ماڻهن مان هرهڪ لاءِ آهي.. ڪهڙي به ذهني سطح وارو شخص، عالم، پڙهيل توڙي اڻ پڙهيل هنن شاعرن جي شعر جي رس ۽ رچاءُ جو مزو ماڻي ٿو سگهي. اهو فقط انهيءَ ڪري جو هنن جي شاعريءَ ۾ قومي توڙي مقامي عنصر موجود آهي. هنن جي شاعري سنڌ جي شاعري آهي. اها سنڌ جي وٽن ٽڻن، ڪلن ڦلن، ٻورن توڙي پکين، پٽن درياهن، جبلن ۽ ڍنڍن جي شاعري آهي. اها سنڌ جي مارن، جهانگين، لوهرن، ڪنيرن، وادن، مهاڻن ۽ سوداگرن جي باري ۾ آهي. مثال طور لوهر جي دوڪان ذي ڪن ٿورن شاعرن جو ڌيان ويو هوندو پر شاهه ڪريم لوهر جي دوڪان جي تمثيل سان ڪهڙا نه سهڻا نڪتا بيان ڪيا آهن.

ڌکين ڏات ڀنو، هينئڙو لہ سنداڻ جيئن،
سنياري کي سڄڻين ۾ ورجي تان نہ ونو.

شاهہ لطيف انهيءَ کي وري هن ريت ٿو بيان ڪري.

سهن جيئن سانداڻ، ڌڪن مٿي ڌڪڙا،
وہ وجائي ڀاڻ، ڏي ڏڀائون ڏگرين.

(سر يمن ڪليان)

شاهہ سائين فرمائي ٿو تہ اي انسان تون سانداڻ جيان ڌڪن مٿي ڌڪ سہ، عشق جي تک ۾ پاڻ فنا ڪري ترن آتاو متڙڪن کي مهميزون ڏي.

هنن بيتن ۾ ڏنوٽيون آهن. سڀ ۾ آهن، متڙڪن ۾ سنداڻ جو ذڪر ۽ آهي تہ رڪ جو بيان بہ آهي. هنن بيتن جو ماحول اسان جي سنڌ جي عام ماڻهوءَ جو ڏٺي آهي. هر ڳوٺاڻو لوهر جي دڪان کان واقف هوندو آهي، ان ڪري لوهر جي دڪان جي ان تمثيل ڏنل ڳالهہ هن جي روح ۾ رچي ٿي وڃي.

انسان خدا کي پسڻ چاهي ٿو تہ اهو نينهن-نياپي ميان يا خالي سڌ ڪرڻ سان نٿو حاصل ٿئي، پر اونداهين راتين ۾ اکين جي رت وهائڻ سان حاصل ٿئي ٿو.

شاهہ ڪريم فرمائي ٿو تہ روئڻ جا وڌيڪ قسم آهن، انهن مان هڪ خاص خدا ڪارڻ آهي، باقي اوڻهہ قسم غيرن لاءِ آهن.

(١) پاڻ فرمائي ٿو تہ:

نيہ نپائي نہ ٿئي، سڌين سڻ نہ هون،
ڪارين راتيز رت ڦڙا، جان جان نيڻ نہ رون.

---

(١) عمر بن محمد دائود پوٽو، "شاهہ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام ۾"
شاهہ لطيف ثقافتي مرڪز.

شاهه لطيف فرمائي ٿو ته :

سڏين سيڻ نه هون، نيه نياپي نه ٿئي
ڪارڻ راتين رت ڦڙا، جان جان نيڻ نه رون.

(سر سسئي آبري)

يعني جيڪڏهن پرينءَ سان ملڻ چاهين ته انهن جي روش مڪ، صرف سڏ ڪرڻ سان يا صرف نينهن نياپي سان رب نه ملندو، پر هنن لاءِ ساري رات رت ڦڙا وهائڻا پوندا.

عشق جي آمات به عجيب آهي، جي نينهن جي نانءِ ۾ ڦاٿي پيئن، تن جي اُڃ مورڳو اڳري ٿيو پوي، جن سپرين جي سونهن جي ساڳر سان سرڪي پيتي آهي، تن کي جهجهي اُڃ آهي. سچا عاشق ئي اهو پنڌ قبول ڪن ٿا. جن کي پاڻيءَ لاءِ اُڃ آهي، تن لاءِ پاڻيءَ کي اُڃ آهي. انهن کيس ڳولهي نه ٿا لهن ۽ سڪيون داهون پيا ڪن، شاهه ڪريم فرمائي ٿو ته.

شاهه ڪريم: پاڻيءَ آتي جهوپڙا، مورک اُڃ مرن،
داهون ڪن مٿن جيئن، دم نه سڃاڻن.

شاهه لطيف ساڳئي مقصد کي هيئن ٿو بيان ڪري ته.

شاهه لطيف: پاڻيءَ مٿي جهوپڙا، مورک اُڃ مرن،
ساهان اوڏو سپرين، لوچي تان نه لهن،
دم نه سڃاڻن، داهون ڪن مٿن جون.

(سر سسئي آبري)

شاهه لطيف هيئن ٿو فرمائي ته پاڻيءَ جي ويجهو جهوپڙا اڏي به مورک اُڃ پيا مرن. محبوب ساهه کان به ويجهو آهي، پر هن کي ڳولي نه ٿا لهن. هنن کي پنهنجي ساهه يا جان جي پروڙ نه آهي، رڳو مٿن وانگر داهون ڪندا وتن.

شاهه ڪريم ۽ شاهه لطيف جا اهڃاڻ رڳو مادي حقيقتون نه آهن، پر معنوي اشارا پڻ آهن. سندن ڪهاڻيون ۽ انهن جا ڪردار رڳو انسان نه آهن، پر ان کان گهڻو مٿي آفاقي حقيقتون آهن. شاهه لطيف برابر نيم تاريخي لوڪ ڪهاڻين جو سهارو ورتو آهي، پر هن جي هر ڪهاڻي هڪ آفاقي حقيقت ڏي اشارو آهي. هن جو هر ڪردار ڪنهن نه ڪنهن جذبي احساس يا ڪيفيت جي نمائندگي ڪري ٿو.

شاهه ڪريم فرمائي ٿو ته انسان، جو حقيقي سونهن جي ساگر جو جزو آهي. سو پاڻ سڃاڻڻ کان پوءِ ان سان هڪ ٿيو وڃي. ڏٺيءَ انسان کي پنهنجي صورت موجب خلقيو آهي

شاهه ڪريم: اسين سڪون جن کي، تان سي اسين پاڻ

هائي وچ گمان، سهي سڃاتا سپرين.

شاهه لطيف فرمائي ٿو ته:

اسين سڪون جن کي، اسين پڻ سسئي،

لم يلد ولم يولد، وڻ اوڏانهن پيهي،

تهان منجهيئي پارکب، پرکيو حق ڪي.

نينهن ۽ پروڄ پڻ اهڃاڻ آهن، انهن جي ذريعي عشق جي وات ۽ مقصد جي راهه ۾ ايندڙ تڪليفن جي نشاندهي ڪئي وئي آهي. جيڪو پروڄن سان نينهن ڪندو، جيڪو ڪنهن اهم سچي ۽ نوس مقدس لاءِ قدم کڻندو، ان کي سڄا سڄا ڏينهن سڪڻو پوندو. جبلن تي چڙهڻو پوندو، تڪليفون برداشت ڪرڻيون پونديون، پير پٿون ڪرڻا پوندا. اهو سڀ ڪجهه سهڻو آهي، جيڪو، سسئي پنهون لاءِ سٺو. سسئي ۽ پنهون جي فاني ۽ وقتي ڪردارن سان لافاني ۽ ازلي حقيقتن ڏي اشارو ڪيل آهي. شاهه ڪريم انهيءَ لاءِ هيئن ٿو فرمائي ته:

هوت نہ ڏنائون، ڏوھ نہ ڏيان جيڏيون،
متي ڪري هتڙا، هند مون جي رنائون.
شاھ لطيف فرمائي ٿو تہ:

شاہ لطيف: هوت نہ ڏنائون، ڏوھ، نہ ڏيان جيڏيون،
مون جيڻ رنائون، متي ڪئو هتڙا.

جڏهن بہ عشق وارا، ڪنهن بہ مقصد لاءِ جدوجهد ڪرڻ وارا، هڪ گهڙيءَ لاءِ غافل ٿي وڃن ٿا، يعني پنهنجي مقصد، پنهنجي محبوب کي پل لاءِ بہ دل تان وساري ٿا ڇڏين ۽ انهن کان سندن پرين ڏار ٿي ٿو وڃي.

شاھ ڪريم: ان در سندي مڱڻي، اکي اي نہ هير،
جڻ ڊکها ڪري پير سجيون راتيون سمهي.
شاھ لطيف فرمائي ٿو تہ:

شاھ لطيف: جڏهن ستيون جي، پتر پير ڊگها ڪري،
تڏهن تنين کي ساٿ ستهئي ڇڏيو. (سر ڪوهياري)

شاھ سائين فرمائي ٿو تہ طالب جو فرض آهي تہ هميشہ سجاڳ رهي ۽ پرينءَ کي ڳولهيندو رهي. جي سستيءَ کان ستيون تن کي ساٿ ستهئي ڇڏئو پوندو.

عشق سيلاب آهي، مقصد سان جذباتي لڳاءُ چربائي ناهي. ڪنهن بہ مقصد جي راھ ۾ تڪليفن سهڻ سان سيلاب وڌي ٿي ۽ چاڻ بہ وڌي ٿي. جيستائين حياتي آهي، تيستائين تڪليفون آهن، جيئن ڏيئي جي حياتي جلڻ سان آهي، تيئن انسان جي حياتي بہ مسلسل جلڻ آهي، مسلسل تڪليفون آهن. اهي تڪليفون تڏهن ختم ٿينديون، جڏهن محبوب ملندو.

شاھ ڪريم فرمائي ٿو تہ سچ سانت آهي. خزانو سچ ۾ رکيو آهي، اهڙيءَ طرح محبوب پڻ سچ ۾ ملندو.

شاهہ ڪريم:- ور سا سڄي ويڙ، جتي سڄڻ هيڪڙو
سو ماڪ ئي ڦير، جتي ڪوڙ ڪماڙوئين .

شاهہ لطيف : ور سا سڄي ويڙهہ ، جنهن ۾ سڄڻ هيڪڙو ،
سو ماڪ ئي ڦير ، جتي ڪوڙ ڪماڙ هئين .

شاهہ صاحب اهوئي فرمائي ٿو تہ اها سڄي جاءِ ڀلي آهي ، جتي هڪڙو سڄڻ وسندڙ هجي اهو هند ئي مٺاءِ جتي نا اهلن جو گهڻو انداز هجي .

شاهہ ڪريم ۽ شاهہ لطيف جي شاعريءَ جا موضوع آهن نماڻو ۽ غريب طبقو. هن وٽ نہ سونهن آهي نہ سوپيا، نہ سرهاڻ نہ ڪي گل گلڙا، نہ ڀٽ ڀٽيهر نہ وڏا محل ماڙيون، ڪراين ۾ ڪچ جا چوڙا پائيندڙن ڪي وڏيڪ اهميت ڏين ٿا. هنن لاءِ سون ربو نہ پر جيها تيها مارو اصل شئي آهن . هنن ڪي پنهنجي غريب مارن سان هڪ مرڻ ۾ بہ فرحت محسوس ٿئي ٿي. عيش آرام جي زندگيءَ کان هنن لاءِ عزت جي بک بهتر آهي .

شاهہ ڪريم فرمائي ٿو :

ڪاٺياريون ڪيٺن ڪن ، عمر اڇا ڪپڙا ،
جني جا ٿرن ۾ ، ور ٿا ويڻ سهن .

شاهہ لطيف سرمارئي ۾ چوڏاري وسندڙ ماحول بيان ڪيو آهي. جنهن ۾ سادا سودا مارو، ڍنگهڙن وارا گهر، رهڻ لاءِ پکا، ڪائڻ لاءِ ڪانونيا، ڪولاڙا ۽ ککڙيون. اتي مارئي عمر جي ويس وڳن کي گهڙي اهميت ڏيندي جو هن جو ور سيئي جا سهڻا پيو سهي .

عمر اڇا ڪپڙا ، ڪاٺياريون ڪئن ڪن،
جنين جا ٿرن ۾ ، وَر ٿا ويڻ سهن ،
هوءَ جي حق پڇن، سي ڪيئن متيون سومرا .

شاهه ڪريم جي شاعريءَ ۾ جهڪي بنا عڪس پيش ڪيل آهن - اهي دنيا جي گهڻن شاعرن کان اڳرا آهن. هو جهڪي ۽ ماحول چاهي ٿو، اهو پيدا ڪري ٿو، هن کي هر قسم جي تاثر پيدا ڪرڻ جو فن آهي. انهيءَ عڪسي شاعريءَ لاءِ برگسان لکي ٿو ته، ”گهڻائي مختلف عڪس جيڪي ڌار ڌار جاين تان کنيا ويا هجن، اهي شعور کي اهڙي نڪتي تي مرڪوز ٿا ڪن، جنهن مان هڪ قسم جو عرفان ٿو حاصل ٿئي“ (١) ”اهو عرفان ئي شاعريءَ جو ماڳ آهي. شاعر انهيءَ عرفان تائين پهچڻ جو سهارو ٿو ڪتب آڻي. عڪس جيڪي ظاهري طور تي هڪ ٻئي کان مختلف آهن، هڪ ٻئي سان واسطو رکن ٿا پر تڏهن ۽ اهي من کي هڪ وحدت تي مرڪوز ڪن ٿا“ (٢) عڪس وسيلي شاعر پنهنجي حاصل ڪيل مشاهدي کي ماڻهن ڏي منتقل ڪري ٿو.

شاهه ڪريم فرمائي ٿو ته :

پاڻيهاري سَرَ ڀڃڙو، جر تي ڀڪي جيڻ،
اسان سڄڻ تينءَ، رهيو آهي روح ۾.

ٻيو مثال :-

ونگا ور ڀاڪن، کهور آڻي کهوئين،
سيگرين پرڏنو، وٺا ڪيھ چرن کي.

شاهه لطيف جي عڪسي شاعريءَ جو ڪئنواس به وسيع آهي. هن وٽ محسوسات کي بيان ڪرڻ لاءِ لفظن جو ڀنڊار موجود آهي.

---

(١) ”حوالو: شاهه لطيف جي شاعري،“ تنوير عباسي، شاهه عبداللطيف ثقافتي سوسائٽي.

(٢) شاهه لطيف جي شاعري، تنوير عباسي، شاهه لطيف ثقافتي سوسائٽي.

شاھ لطيف : سنڌيءَ مت ڪڙن، جهوڪ ۾ سونهن ڀيڙا،
سنڌي سنگهارن ، جوءِ جياري جڏڙي .

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو پنهنجي مقالي ۾ لکي ٿو ته :

"شاھ ڪريم جي لهجي جي نرمي جمڪڏهن ڪنهن جي حصي ۾ آئي ته اهو شاعريءَ جو سرواڻ ، سندس ئي تڙ پوٽو شاھ عبداللطيف ڀٽائي هو." (١)

اهڙيءَ طرح ڀيا ڪيترائي بيت آهن جن ۾ شاھ لطيف ، شاھ ڪريم وارو ساڳيو موضوع، مضمون بيان ڪيا آهن .

حاصل مطلب ته "شاھ ڪريم جو شعر قدامت جي ڪري سنڌي ساهت جو وڏو پايو ليکيو وڃي ٿو ، (٢) سندس ڪلام ۾ سچ ۽ سونهن گهڻي انداز ۾ ملندو جنهن مان رس ۽ راحت اچي ٿي . سندس ڪلام ۾ جدت ۽ انفراديت آهي . ڪيس سنڌ جو پهريون جديد شاعر مڃجي ٿو ڇاڪاڻ ته هن سماج ۽ ماحول جي ترجماني ڪرڻ جي جدت پيدا ڪئي آهي . شاھ ڪريم ماحول جي ترجماني ذريعي زندگيءَ ڪي سنوارڻ جا اصول ۾ نهايت سهڻي نموني بيان ڪيا آهن . سندس شعر زندگيءَ جي تجربن ۽ سياڻپ جو آئينيدار آهي . شاھ لطيف شاھ ڪريم جي ڪلام جو اثر قبول ڪندي پنهنجي ڪلام ۾ جدت پيدا ڪئي آهي .

---

(١) سنڌي شاعريءَ جو مطالعو (مقالو) ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو ، سنڌي ادب ١٩٨٩ع سنڌ الاجي .

(٢) ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ، "ڪريم جو ڪلام."